

Айтбаева Айгерим Есимкановнаның
6D020800-Археология мамандығы бойынша философия докторы
дәрежесін алу үшін дайындаған «Қазақстан археологиясы А.Н.
Бернштам зерттеулерінде» тақырыбындағы диссертациялық
жұмысының
АҢДАТПАСЫ

Диссертациялық жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертациялық жұмыс Қазақстан археология ғылымын ұйымдастырушылардың бірі, еліміздің көптеген ескерткіштерін ашқан, есепке алған әрі алғашқы қазба жүргізген, әртүрлі күрделі тарихи-археологиялық мәселелер бойынша ой-тұжырымдар жасаған Александр Натанович Бернштамның Қазақстан археология ғылымына қосқан үлесіне арналады. Ғалымның балалық, студенттік шағы, алғашқы ғылыми ізденістері, сол кездегі саяси қыспаққа алынуы, ұстаз болып қалыптасуы және Қазақстанның қола, ерте темір, ортағасыр ескерткіштерін зерттеудегі жетістіктері баяндалады.

Тақырыптың өзектілігі. Соңғы жылдары маман археологтар арасында археология ғылымының тарихын зерттеуге деген қызығушылық артуда. Ғылымның дамуына білімін, күшін арнаған тұлғалар өмірін зерттеу археологияның биографиялық тарихының кемшін тұстарын толықтыруға мүмкіндік береді.

Соңғы жылдары Қазақстан тарихына өз үлестерін қосқан алдыңғы қатарлы ғалымдарымыз Ә.Х. Марғұлан, М.Е. Массон, К.А. Ақышев, Ә.М. Оразбаев, А.Н. Нүсіпбеков, М.Қ. Қозыбаев, М.С. Мұқанов, т.б. туралы бірқатар ғылыми жұмыстар жазылды. Сондай ірі тұлғалардың бірі, Қазақстан археологиясының көш басында тұрған, еліміздің көне дәуірлер мәдениеттерін зерттеуде зор үлес қосқан ғалым, ұстаз – Александр Натанович Бернштам болатын. Тарих ғылымдарының докторы, профессор А.Н. Бернштам (1910-1956 жж.) отыз жылға таяу өмірін түркі халықтары – қазақ, қырғыз, түркімен, ұйғырлардың тарихын, археологиясын, этнографиясын, сәулет өнерін зерттеумен айналысып, археология ғылымның дамуына теңдесі жоқ көп үлес қосты. Ғалым халықтардың этногенезі, әлеуметтік қоғам және экономикасы мәселелерін, сондай-ақ, ежелгі эпиграфика мен нумизматика мәселелерін де зерттеді.

А.Н. Бернштам 1933 жылдан бастап бірнеше археологиялық экспедициялар ұйымдастырып, Қырғызстан, Қазақстан аумағында зерттеу жүргізіп, нәтижесінде қола дәуірінен ХІХ ғасырға дейінгі уақытты қамтитын жүздеген археологиялық нысандар табылды. Көне дәуірлердің археологиялық мұраларын зерттеумен қатар, А.Н. Бернштам археолог мамандарды дайындауда және өз мектебін қалыптастыруда үлкен қызмет атқарды. 200-ге тарта ғылыми мақалалар жазып, 20 монографияны жарыққа шығарды.

1930-жылдардың екінші жартысынан 1950-жылдардың бірінші жартысы аралығында Қазақстанның оңтүстігі мен оңтүстік-шығысы аймағында жүргізілген далалық зерттеу жұмыстарының нәтижесінде бірегей материалдардың айтарлықтай көлемі жинақталды. А.Н. Бернштам зерттеулері

нәтижесінде табылған артефактілер мен археологиялық кешендердегі қазба жұмыстарының құжаттамалары қазіргі таңда Қазақстанның, Ресей Федерациясының және Қырғызстанның мұражайлары мен мұрағаттарында сақтаулы. Археологтың қызметі және қазба жұмыстарының әдістемесі туралы мәліметтердің айтарлықтай бөлігі әлі ғылыми айналымға енгізілмеген. Мұражайлар мен мұрағаттардағы мәліметтерді жинақтау және зерделеу, оларды заманауи қазбалар мен зерттеулерді ескере отырып жүйелеу сапалы жаңа мәліметтер алуға мүмкіндік береді. Мұндай толыққанды зерттеулерсіз XX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстан археологиясының даму үрдісі мен нәтижелерін адекватты түрде бағалау мүмкін емес. Жоғарыда айтылғандардың барлығы зерттеу тақырыбының өзектілігін анықтайды.

А.Н. Бернштам Қазақстан аумағындағы көптеген археологиялық ескерткіштерді ашқан, оны баламалаған, әрі алғашқы қазба жұмыстарын жүргізген пионер ғалымдардың бірі болғанымен, өзі қазақ зерттеушілерінің ғылыми зерттеу нысанына айналмады. Ғалымның ғылыми қызметі мен өмір жолы туралы санаулы ғылыми мақалалар бар. Оларға диссертация барысында тоқталамыз. Диссертация барысында біз оның өмірі, ғылыми, қоғамдық және археологиялық қызметтеріне тоқталамыз.

Зерттеу жұмысының нысаны болып қазақ археологиясының қалыптасуына үлкен негіз болған, атақты ғалым зерттеуші – А.Н. Бернштамның өмірі және елімізде археология ғылымының қалыптасуына, дамуына, оның өзекті мәселелерін шешуге арнаған ой-пікірлері, қол жеткен нәтижелері мен қалдырған мол ғылыми мұрасы – мақалалары, монографиялары, қолжазбалары және ғалым туралы жазылған мақалалар болып табылады.

Зерттеу жұмысының пәні ретінде ғалымның монографиялары мен ғылыми мақалалары алынып отыр. Сонымен қатар, Материалдық мәдениет тарихы институты мен Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты мұрағаттарында сақталған іс-құжаттары диссертацияға арқау болды.

Диссертацияның мақсаты мен міндеттері. Бұл диссертацияның негізгі мақсаты – археолог ғалым А.Н. Бернштамның Қазақстан археологиясының қалыптасып дамуына қосқан үлесі, қызметі жайлы қорытынды жасау және оның ғылыми зерттеулерінің қазақ тарихының маңызды мәселелерін анықтаудағы орынын көрсету. Жоғарыдағы аталған мақсатқа жету үшін төмендегідей міндеттер қойылады:

– А.Н. Бернштамның өмірі мен қызметіне қатысты бұрын жарияланбаған құжаттар мен деректерді ғылыми айналымға енгізу;

– А.Н. Бернштамның өмір жолының негізгі кезеңдері мен ғылыми-зерттеу қызметінің даму ерекшеліктерін анықтау;

– ғалымның ғылыми қызығушылықтарының қалыптасуына әсер еткен факторларды зерттеу;

– А.Н. Бернштамның 1930-1950 жылдар аралығындағы археологиялық зерттеулерінің негізгі бағыттарын белгілеу;

– А.Н. Бернштамның қола дәуірі, ерте темір дәуірі ескерткіштерін зерттеуі, хронологиялық кезеңдеуі және мәдени атрибуциясын анықтауын саралау ескерткіштеріне жүргізілген зерттеулеріне тоқталу;

– А.Н. Бернштамның ортағасырлық ескерткіштерді зерттеуі, олардың баламалануының ғылыми негізділігі мен дәлдігіне тоқталу; түркі-соғды қарым-қатынасы, қалалардың пайда болуы, қаңлы проблемасы туралы ой-тұжырымдарының маңызын ашу;

– Ғалымның кәсіби археолог мамандарды дайындаудағы педагогикалық, оқытушылық және ұйымдастырушылық қабілеттерін сипаттау;

– А.Н. Бернштамның ашқан жаңалықтары мен тұжырымдарының қазіргі таңдағы маңыздылығы мен өзектілігін анықтау;

– А.Н. Бернштамның Қазақстанның археология ғылымына қосқан үлесін сараптау.

Диссертациялық жұмыстың территориялық ауқымына Жетісу жері яғни оңтүстік және оңтүстік-шығыс Қазақстан аумағы кіреді. Дегенмен, кей тарауларды жазу барысында Қырғызстан аумағында жүргізілген зерттеулеріне де тоқталдық.

Диссертациялық жұмыстың мерзімдемелік шеңбері А.Н.Бернштамның өмірге келіп, азамат ретінде қалыптасқан, еңбек еткен, ғылыми ізденіспен айналысқан уақытты (1910-1956 жж.) және ғалымның қола дәуірінен бастап кейінгі орта ғасырларға дейінгі тарихи кезеңдерді қамтиды.

Диссертациялық жұмысты жазу барысында қолданылған әдістер мен әдіснама.

Диссертацияда деректанулық, нақты-тарихи және тарихи-археологиялық зерттеулердің дәстүрлі әдістері қолданылды. Ең алдымен, А.Н. Бернштамның тағдырына тікелей немесе жанама түрде әсер еткен оқиғаларды қалпына келтіру мақсатында ақпараттарды ала білу үшін деректерді сынау әдістерінің кешені қолданылды. Жұмыстың әдіснамалық негізін нысанды сол кездегі тарихи даму процесімен бірге қарастыратын тарихилық принципі және субъективті және эмоционалды көзқарасқа ие ғалымның ғылыми мұрасына талдау жасау үшін маңызы зор ғылыми объективтілік принциптері құрады.

Ғалымның өмірі мен шығармашылығының тарихын қарастырып қана қоймай, оның тұлғасының қалыптасу жағдайларын көрсетуге мүмкіндік беретін библиографиялық (өмірбаяндық) әдіс қолданылды. Зерттеудің өмірбаяндық әдісі Александр Натановичтің кәсіби ғалым ретінде қалыптасу процесін оның мінез құлқы, әлеуметтік жағдайы, мәдени және этикалық қасиеттерінің үйлесуі тұрғысынан қайта құруға көмектеседі. Аталған әдістерді кешенді қолданудың нәтижесінде ғалымның отандық археология ғылымына қосқан үлесін бағалауға тырыстық.

Қазақстан археологиясы мәселелері бойынша жекелеген отандық археологтардың теориялық ұстанымдарын салыстыру кезінде салыстырмалы-тарихи және тарихи-генетикалық әдістер қолданылды.

А.Н. Бернштам зерттеулерімен қамтылған тарихи, археологиялық мәселелерді қарастыру барысында жеке тұлғаның қалыптасуына әсер ететін

ішкі және сыртқы факторларды анықтауда, ғалымның және өзге зерттеушілердің пікірлері мен тұжырымдарын талқылауда тарихнамалық зерттеулер әдіснамасы қолданылып, автор логикалық әдіске жүгінді.

А.Н. Бернштамның ғылыми-зерттеу қызметі мен ғылыми көзқарастарының қалыптасуы мен дамуы үрдісін анықтауда тарихи-генетикалық әдіске де жүгіндік.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы. А.Н. Бернштамның ғылыми зерттеулерін сараптау арқылы біз Қазақстанның археология ғылымының қалыптасуын, алғашқы археологиялық мектептің құрылуы туралы ақпараттарға қол жеткізе аламыз. Зерттеу барысында төмендегідей тарихнамалық нәтижелерге қол жеткізуге ұмтылдық:

– Отандық тарих ғылымында алғаш рет А.Н. Бернштамның өмірбаяны, ғылыми қызметі мен ғылыми мұрасы мұрағат материалдары мен ғалым зерттеулері негізінде толықтай сипатталды. Ғалымның ғылыми қызметі сол кезеңдегі орын алған саяси жағдайлар мен ғылымның дамуымен бірге байланыста қарастырылып, Қазақстан археологиясының қалыптасуында алатын орны бағамдалды;

– А.Н. Бернштамның жалпы Жетісудың қола дәуірі ескерткіштерін анықтауы, алғашқы қазба жұмыстарын жүргізуі және жергілікті «Солтүстік қырғыз нұсқасын» ерекшелеуіне, қола дәуірі ескерткіштерін хронологиялық, типологиялық жіктеуіне тоқталдық;

– сақ және үйсін тайпаларының дамуындағы эволюциялық үздіксіздік, сақ-үйсін бірлестігі туралы тұжырымы және бұл тұжырымға басқа археолог ғалымдардың көзқарастары қарастырылды;

– А.Н. Бернштамның ғұндар шапқыншылығының тарихтағы құлиеленушілік құрылыстың жойылып, феодалдық қатынастардың орнауына септігін тигізген прогрессивті ролі идеясын сынаған сыни мақалалар талқыланды. Ғалымның Сталиннің идеяларына қарсы пантюркист деп айыпталуы, ғылыми-педагогикалық қызметіне тигізген теріс әсері сараланды;

– Қаңлы тайпалық бірлесітігінің бес иелігін орналастыруы және қаңлы ескерткіштерін зерттеуіне тоқталдық;

– Жетісу мен Орта Азияның ортағасырлық қалаларының баламалауы, бұл баламалауды өзге археолог ғалымдардың теріске шығаруы немесе қолдауы қарастырылды;

– ғалым ғылыми қызмет атқарған кезеңдегі археология ғылымының зерттеу дәстүрлерін, сол кездегі ғылымды модернизациялауға тырыспай қалпына келтіру, адекватты түрде бағалауға тырыстық.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар:

1) Диссертациялық жұмыста А.Н. Бернштамның балалық шағы, студенттік кезі, қоғамдық және ғылыми қызметі зерделенді. Кеңестік уақыттың жалпы тарихи, мәдени және интеллектуалдық контексті А.Н. Бернштамның ойлау стилін, оның ғылыми көзқарастарын, саяси тұлғасын айқындады және арнайы авторлық, жазу стилінің қалыптасуына ықпал етті. Әсіресе, ғылыми жетекшілері С.Е. Малов пен А.Н. Самоилович секілді дарынды шығыстанушылардың мектебінен өтуі, тарихи деректермен

жұмыс істеуі ғылыми зерттеулерінің өмірлік маңызды артықшылығына айналды. Ғалым сол заманның жетекші парадигмасы – марксизмнің ұстанушысы болды;

2) А.Н. Бернштамның Жетісу мен Тянь-Шаньдағы көптеген қола дәуірі ескерткіштеріне жүргізген зерттеулеріне анализ жасай келе, осы өңірлерде қола дәуірі мәдениетінің өзіне тән ерекшеліктері бола тұра, Еуразия кеңістігіндегі андрон тайпалары дамуымен синхронды жүргендігі анықталды;

3) Ғалым Жетісуда б.з.б. VII – б.з. I ғғ. мәдениет дамуының ортақ бір линиясы болғандығына тоқталып, сақтар мен үйсіндердің мәдениеті кейінгі қола дәуірінен бастап, жергілікті негізде қалыптасты деп есептейді. Сақ және үйсін мәдениетінің бірізділігін, үйсін тайпаларын автохтонды болғандығын, Таластан Ілеге дейінгі және Орталық Тянь-Шаньда орналасқан сақтар мен үйсіндердің ескерткіштерін кезеңдеуін, орналасу шекарасын анықтауы кейінірек К.А. Ақышев, А.Г. Максимова, Ә.Т. Төлеубаев және т.б. зерттеулерінде толықтырылып, орналасу шекарасы кеңейтілгені белгілі болды;

4) А.Н. Бернштам тарихи деректердегі қаңлылардың 5 иелігінің үшеуін Қазақстан аумағына орналастырып, топонимикаларына талдау жасайды. Битянь қаласының орны Қаратау баурайында деп санап, қаңлыларды түркітілдес халыққа жатқызады. Бұл мәселе бойынша С.П. Толстов, Ю.А. Заднепровский, Л.М. Левина, К.М. Байпақов, Е.А. Смағұлов және т.б. ғалымдар көптеген зерттеулер жүргізіп, ғылыми пайымдаулар жасағанымен Қазақстан тарихында «қаңлылар мәселесі» әлі де өзекті болып табылады;

5) А.Н. Бернштам XX ғасырдың 30-жылдарының соңында ғұн тарихын зерттеу нәтижесінде пайымдалған ғұн жаулап алушылығының прогрессивті маңыздылығы туралы негізгі тезисі кеңес ғалымдары тарапынан қолдау таппады. Кеңкөл секілді бірқатар ортаазиялық қорымдарды ғұндарға жатқызу туралы мәселесі де анағұрлым күрделі болып шықты. Ғалымның катакомбалы-ақымды жерлеу орындары ғұндарға тиесілі деп санаған пікірі өзге ғалымдар тарапынан қайшылық тудырды. Бұл типтес жерлеу орындарының жергілікті тұрғандарға тән екендігі дәлелденуде;

6) Іле, Талас, Шу өңірі мен Сырдария бойында ғалым жетекшілігімен жүргізілген археологиялық зерттеулер қалалардың пайда болуын, қала құрылысын, қолөнер өндірісін, қала тұрғындарының өмірі мен тұрмысын зерттеуге мүмкіндік беретін баға жетпес материалдар негізінде көптеген еңбектер жазады. Солардың ішінде А.Н. Бернштамның қалалардың пайда болуындағы соғдылық әсер идеясы отандық тарихшылардың басым бөлігінің қарсылығына ұшырады. Ғалымдар соғдылардың қалалардың пайда болуына емес, дамуына әсер еткендігін қолдайды. Дегенмен, қазақ жеріндегі ортағасырлық қалалардың автохтонды негізде қалыптасқаны анықталды;

7) А.Н. Бернштамның түркі халықтары – ежелгі түркілер, қазақтар, қырғыздар, ұйғырлардың шығу тегі, этногенезі мәселелері, ру-тайпалар атауының қалыптасуы туралы ойлары жинақталып, талданды. Анықтап айтсақ, қазақтардың шығу тегі – сақтардан басталып, моңғолдар кезеңінде аяқталғанын, ал қырғыздардың түпкі тегі – динлин-үйсіндер, өзбектердікі –

сақ-соғдылықтар мен қарахан мемлекеті, тәжіктердікі – соғдылық және бактриялық тайпалар мен саманид мемлекеті, түркмендердікі – дае-массагет-алан конфедерациясы мен оғыз мемлекеті, қарақалпақтардікі – печенег мемлекеті деп тұжырымдаған еді. Ғалымның зерттеулерінің нәтижесінде түркі тайпаларының басым бөлігінің этногенезінің негізгі үрдістері Қазақстан аумағында жүргені дәлелденді;

8) Қазақстан мен Қырғызстанның – Жетісу, Памир-Алай, Оңтүстік Қазақстан, Тянь-Шань, Памир-Ферғана, Үлкен Шу каналында жүргізген археологиялық экспедицияларының қазба жұмыстары барысында әртүрлі археологиялық мәдениеттерге жататын жүздеген ескерткіштерді анықтауы – археология ғылымына қосқан үлкен үлесі болып табылады. А.Н. Бернштамның ғылыми және ұйымдастырушылық қабілетінің нәтижесінде қалыптасқан археологиялық мектепке сипаттама берілді;

9) ғалымның тайпалық одақтардың шекарасын анықтауы, Шу мен Талас өңірінен табылған керамикаларды кезеңдеуі, ортағасырлық қалаларды типологиялық жағынан жіктеуі және баламалауы, түркі тайпаларының шығу тегі туралы гипотезалар мен тұжырымдамаларының қазіргі таңдағы қолданыс аясы, бұл тұжырымдарға қатысты өзге ғалымдардың көзқарастары анықталды.

Зерттеу жұмыстың тәжірибелік маңызы Зерттеу жұмысы қазақстандық тарихнамада ғұмырнамалық жанрдың дамуына үлес қосады. А.Н. Бернштам тарихи мұрасы жайында алынған нәтижелер мен ғылыми тұжырымдар жоғары оқу орындарының тарих факультеттерінде жүргізілетін «Қазақстан археологиясы» пәніне теориялық, практикалық толықтырулар енгізе алады, арнайы таңдау пәні ретінде де дәрістер жүргізуде және тарихнамалық зерттеулерде пайдалануға болады. Зерттеу нәтижелері ортағасырлық қалалар мен қоныстар жөнінде қорытынды еңбек пен оқулықтар жазуда, жоғары оқу орындарына арнайы дәрістерді оқытуда пайдалануы мүмкін.

Жұмыстың жариялануы мен сыннан өтуі. Диссертациялық жұмыстың мәселелері мен негізгі қорытындылары жинақталған Қазақстан, Украина және Ресейде шыққан 12 ғылыми мақала жарық көрді. Солардың ішінде докторантурада оқу барысында жарық көрген мақалалар саны - 7. 3 мақала ҚР БҒМ Білім мен ғылым саласындағы бақылау комитеті тарапынан бекітілген ұсынған басылымдарында жарияланды.

«Вопросы гуннской миграции в работах А.Н. Бернштама» атты мақала Украинада өткен ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары жинағында басылып шықты [138]. Шетелдік ғылыми жетекші, профессор Кан Ин Укпен жазылған мақала Scopus базасына енетін «Повольжская археология» атты халықаралық журналда жарық көрді [157]. Мақалалардың барлығы диссертация тарауларын жазу барысында қолданылды. Барлық мақалалар арнайы қосымшада келтірілді.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Зерттеу жұмысы кіріспеден, бес тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және төрт қосымшадан тұрады.